Гуцуляк, Ірина. «Рецепція Біблії у символіці українського поетичного бароко». *Лінгвостилістичні студії*, вип. 12, 2020, с. 37–53.
Hutsuliak, Iryna. "Perception of the Bible in the Symbolism of the Ukrainian Poetic Baroque". *Linguostylistic Studies*, iss. 12, 2020, pp. 37–53.

УДК 811.161.2'38
https://doi.org/10.29038/2413-0923-2020-12-37-53

РЕЦЕПЦІЯ БІБЛІЇ У СИМВОЛІЦІ УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТИЧНОГО БАРОКО

Ірина Гуцуляк
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
Чернівці, Україна

У статті виокремлено семантичні групи образів-символів українського поетичного бароко, що мають глибоке філософсько-біблійне коріння: 1) назви предметів (*чаша, хрест, двері, дзеркало, свічка*); 2) назви істот (*птах, крила, вовк, ягня, кокош (квочка), пастух*); 3) назви рослин (*сад (виноград, вертоград), виноградна лоза, рожа, лілія (крин), трава, квітка*); 4) астральні назви (*сонце*); визначено семантичне наповнення цих символів в українській бароковій поезії, встановлено переосмислення / доповнення їхніх значень в українському поетичному дискурсі доби Бароко, з'ясовано стилістичні функції символів.

Ключові слова: лінгвостилістика, бароко, українська поезія, символ, Біблія.

PERCEPTION OF THE BIBLE IN THE SYMBOLISM OF THE UKRAINIAN POETIC BAROQUE

Iryna Hutsuliak
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine

For the poets of the Baroque period, the Bible became a means of artistic expression of their feelings, their vision of the earthly, the real, and the divine, their understanding of the place of God in human life and the place of a human in the universe. Old Ukrainian literature actively used quotations from the Bible, its images, plots, and symbols. The symbols of Baroque poetry were ambiguous, arbitrary, and contradictory, like the epoch in which this poetry was created. The objectives of the article are: to determine semantic content of biblical symbols in the Ukrainian Baroque poetry, to offer reinterpretation to their meanings in the Ukrainian poetic discourse of the Baroque period, to clarify the stylistic functions of symbols. The symbolic images of the Ukrainian poetic Baroque have deep philosophical and biblical roots. Several semantic groups can be singled out here: 1) names of objects (bowl, cross, door, mirror, candle); 2) names of creatures (bird, wings, wolf, lamb, hen, shepherd); 3) names of plants (garden, vine, rose, lily, grass, flower); 4) astral names (sun). However, symbols appear on a certain national and historical basis and presuppose the common experience of the writer and the reader. A vivid example of this, in our opinion, is the symbol of a garden (in Ukrainian "sad", rhyming with two other commonly used words, "vynohrad" and "vertohrad"). The symbolic perception of a garden is recorded in the Bible in the Song of Songs, in the Book of the Prophet Isaiah, and in the Gospel of St. John. In Baroque literature, the symbol of a garden has acquired an extraordinary semantic development. The garden was also called

© Гуцуляк І., Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2020.
Це стаття відкритого доступу на умовах CC BY-NC 4.0

"vertohrad" – a word well known to the readers of the time. Therefore, poets calling their works "vertohrad" / "vynohrad" or using this image turned to the ideas that readers had already formed: **Смерть, як уж, в том ся младом крыет вертоградѣ - жій опасно, се ти гроб в сем предлежит садѣ** (*Українська* (Крекотень) 37). Undoubtedly, for the contemporaries of the Baroque poets who knew the Bible and its image system well, biblical and artistic symbols meant more than for us, the people of the beginning of the XXI century, and therefore their artistic and aesthetic value was more significant. However, they are valuable components of the Ukrainian language worldview not only in the XVI–XVII centuries, but also in our historical path in literature and language. In this aspect, it will be promising to trace the durability of use of the analyzed symbols with established meanings in later poetic texts, and to follow the reinterpretation and the emergence of new meanings of symbols.

Key words: linguistic stylistics, Baroque, Ukrainian poetry, symbol, Bible.

Вступ. Серед релігійних книг Біблія посідає виняткове місце. Це пояснюється тим, що вона, на відміну, наприклад, від давньогрецьких міфів, є документом релігії, що діє й сьогодні.

Століттями Біблія була загальноприйнятою книгою для читання, своєрідною світовою енциклопедією. Вона впливала на духовне життя народів, формувала моральні норми, звичаї, уявлення про світ, людину, життя.

У різні періоди ставлення до Біблії було різним. У Середньовіччя Біблію сприймали як канонічне джерело історичних відомостей. Поступово у мистецтві, літературі зокрема, дедалі виразніше стали проявлятися тенденції до алегоричного трактування біблійних образів і сюжетів: уже в добу Бароко під масками біблійних героїв діяли сучасники барокових поетів. Для поетів бароко Біблія стала засобом художнього висловлювання своїх почуттів, свого бачення земного, реального і божественного, свого розуміння місця Бога у житті людини, місця людини у Всесвіті.

Давня українська література активно використовувала цитати з Біблії, образи, сюжети, символи. «Поява стилю бароко (у мистецтві й літературі) знаменувала відродження і перевагу чергового «символічного» періоду (як у розумінні, так і в зображенні дійсності). Однак символіка бароко не була повторенням середньовічної символіки. Принципова (неповторна у майбутньому) новизна бароко полягала в тому, що його «символи» (і навіть «емблеми»), багатозначні й довільні, а тому й суперечливі, істотно відрізнялися від обмеженої і прямолінійної символіки середньовіччя» (*Развитие* 12). Символи поезії бароко були «багатозначними, довільними й суперечливими», як сама епоха, в яку цю поезію творили.

Символи, звичайно, застосовували і в інших стилях, адже за цими засобами алегоричного мислення – вікові традиції. Але такої ваги, як у бароко, де символи отримали широке розповсюдження, вони, напевно, ніде й ніколи не мали. Це пов'язано з багатозначністю символу, з тим, що він може об'єднувати різні плани дійсності, яку відтворює поет. Символіка в бароко стала способом пізнання людиною себе і світу, який її оточує. А разом із тим, як відзначають дослідники (Д. Чижевський, В. Шевчук,

Д. Степовик, А. Макаров та ін.), епоха Бароко вплинула на подальший розвиток української словесної символіки.

Художні символи – це заміна абстрактного або узагальненого поняття, ідеї конкретним образом. Іншими словами, символ – образно представлена ідея. «Образність – це «матеріальне тіло» символу. Символ – це потенційно невичерпна смислова глибина. Символ – це завжди відкритий образ, зміст якого ніколи не зводиться до одного визначеного значення» (Рубцов 41, 43). Тому символ завжди багатозначний, він дає привід для великої кількості асоціацій і тлумачень.

За Юнгом, символ – це «термін, назва або образ, що, окрім загальновживаного, володіє ще особливим додатковим значенням, яке несе щось невизначене, невідоме» (Юнг 15).

Ще наприкінці 90-х років XX ст. О. Шелестюк, роблячи огляд літератури, дала пояснення основним властивостям символів, серед яких: образність (ця риса наявна першою у багатьох тлумаченнях символу), мотивованість, комплексність змісту символу та рівноправність його значень, іманентна багатозначність символу, архетипність, вбудованість символу в структуру міфу, його універсальність в окремій культурі й перехрещення символів у культурах різних часів і народів, відношення символів до мовної реальності й місце символу в мові та мовленні (Шелестюк 125–143) (безумовно, на сьогодні це не вичерпний перелік усіх ознак символу).

О. Варюхіна наголошує ще на одній рисі символів: «Слова-символи завжди співвідносяться із системою національної поезії. Універсальний зміст традиційних, архетипних образів відповідає національному способу мислення, національній традиції» (Варюхина).

В. Кононенко узагальнює висновки багатьох науковців щодо української барокової літератури: «Органічне сполучення в бароковій літературі культурної спадщини середньовіччя і ренесансу викликало, з одного боку, звернення до християнської символіки, оновленої новим баченням місця людини у Всесвіті, а тим самим нове осмислення образів-символів минулого; з іншого боку, пошук пишномовних форм вираження, ускладненої образності зумовлював звернення до образної символіки як виправданого засобу забезпечення урочистості, піднесеності, всеохопленості» (Кононенко 34–35).

Мета дослідження – визначити семантичне наповнення символів в українській бароковій поезії, джерело яких – Біблія, встановити переосмислення / доповнення їхніх значень в українському поетичному дискурсі доби Бароко, з’ясувати стилістичні функції символів.

Матеріал і методи дослідження. Матеріалом дослідження слугували україномовні поетичні тексти доби Бароко. У статті використано як основний описовий метод, що дозволив класифікувати та інтерпретувати символи, використані в українській бароковій поезії; метод компонентного та контекстуального аналізу, щоб виявити

семантику символів; функціонально-стилістичний метод, щоб з'ясувати стилістичні функції символів.

Результати дослідження та дискусія. Серед образів-символів українського поетичного бароко, що мають глибоке філософсько-біблійне коріння, можна виокремити кілька семантичних груп: 1) назви предметів (*чаша, хрест, двері, дзеркало, свічка*); 2) назви істот (*птах, крила, вовк, ягня, кокош (квочка), пастух*); 3) назви рослин (*сад (виноград, вертоград), виноградна лоза, рожа, лілія (крин), трава, квітка*); 4) астральні назви (*сонце*).

Відразу зауважмо, що 1) основні сфери використання слів-символів в українській бароковій поезії, окрім власне тропа-символу, – це порівняння, риторичні звертання, перифрази й гіперболи; 2) образ-символ *свічка* розглядатимемо разом із астральною назвою *сонце* як компонент семантичного поля «джерело світла».

1. Розгляньмо першу групу символів, що походять від назв предметів. З часів середньовіччя ***чаша*** символізує християнську віру. Чаша є і в Старому, і в Новому Заповітах, символізуючи долю людини («…але судить Бог: того Він понижує, а того повищує, – бо чаша в Господній руці, а шумливе вино повне мішаного, – і наливає Він з нього» (Пс. 75:8,9); (тут і далі покликаємося на видання: Біблія або Книги Святого письма Старого й Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. Москва, 1988, використовуючи традиційні скорочення назв книг Святого Письма, цифри позначають главу та вірш), «Господь – то частина спадку мого та чаші моєї, ти долю мою підпираєш!» (Пс. 16:5). Порівняймо в українській бароковій поезії: **Ты нам, грѣшним, <u>чашу спасенія</u> даруєш, // А сам от руки грѣшнои горкую желч пріймуєш** (*Українська* (Колосова) 299); **Кождый з нас повинен то будет учинити, // Же мусить <u>горкую чашу</u> тую пити** (*Українська* (Колосова) 215). Через чашу змальовується гнів Бога («Візьми з Моєї руки келиха вина цього гніву» (Єр. 25:15)). Порівняймо в поезії: **Блудная бо церковь нѣсть Христова дѣва, держащія <u>кубок господнего гнѣва</u>** (*Українська* (Крекотень) 73) («кубок» – переосмислення лексеми *чаша* на слов'янському ґрунті).

У ритуальній трапезі Великодня центром стає чаша благодаріння («І взяв Він чашу, і, вчинивши подяку, подав їм, – і пили з неї всі. І промовив до них: «Це – кров Моя Нового заповіту, що за багатьох проливається» (Мр. 14:36)): **Іже <u>святых таин</u> приялисте <u>чашу</u>, // наклонѣте боговѣ пилно любов вашу** (*Українська* (Колосова) 102). У Гефсиманському саду Христос молиться, щоб його обминула чаша (багатозначний символ жертви Спасителя), що має бути надіслана Богом-батьком («І благав Він: «Авва-Отче, – Тобі все можливе: пронеси мимо Мене цю чашу!.. А проте, – не чого хочу я, але чого Ти» (Мр. 14:36)), порівняймо в поезії бароко: **<u>Чашу</u> спил <u>смертну</u> в любовь рожденный, // Агнец за агнца умер заколенный** (*Українська* (Крекотень) 326); **<u>Чашу приносит аггел Христу в вертоградѣ</u>, //**

егда о своих овец он бодрствует стадѣ. // Твоя, человече, милость Христа распалила, // Но Отчая чашею любов укрѣпила (*Українська* (Крекотень) 288); **[Сна]ть для злостій, для грѣхов, за негодность нашу, // Тот церковный учитель передъ часом чашу // [См]ертную пьет, безъ часу и в силах устает, // Домовых всѣх, подручных и нас напавает // Горкопамятливого пелынъного плачу** (*Українська* (Колосова) 169–170).

Є ще чаша премудрості, яку люди пізнають, коли наближаються до Бога. Таким чином, премудрість – це сам Бог. Тому ця чаша «пресладка»: **Звытязци міра и прелести его съ пресладкои чашѣ твои (премудрости.** – І. Г.) // **Упоили до сытости душѣ свои** (*Українська* (Колосова) 292); наповнена солодким вином: **А чаша твоя (премудрость** – І. Г.) **сладкого вина наполнена** (*Українська* (Колосова) 294). З чаші премудрості Божої можуть напитися лише гідні: **На чашу сію (чашу премудрости.** – І. Г.) **усердно ся сътецѣте // И от нея съ веселіем почерпѣте // Въ душ, ученій жаждущых прохлажденіе // И языком учителя похваленіе** (*Українська* (Колосова) 211); **Источник премудрости въ ней изливающе // И все лице церковное напаяюще, // Пламенно духовнѣ страждущых прохлаждають // И отъ державны чашы сея упаяють** (*Українська* (Колосова) 210).

Як свідчить фактичний матеріал, *чаша* у бароковій поезії символізувала долю людини, Божий гнів, порятунок, премудрість, благодаріння, смерть.

Символ ***хреста***, на якому був розіп'ятий Христос, має високу частотність вживання у поезії бароко. «Хрест – символ страждань, муки, боротьби; світла; творіння та знищення (символіка розп'яття); Логоса, Слова, боголюдини; перемоги життя над смертю; перетину Небесного і земного (у християнстві); спасіння через страждання. Православ'я тлумачить хрест як знаряддя рятівної смерті Господа нашого Ісуса Христа, символ Нового заповіту, символ перемоги над смертю, перетину небесного і земного, що знаменує предковічну таїну створення всесвіту» (Потапенко 135). Є й інший підхід до змісту цього поняття: «У християнстві хрест – виразник вищих сакральних цінностей… Знак святого хреста – це передовсім символ богословських чеснот» (Козловська 77). Порівняймо: **Силою креста даруй враги побѣдити** (*Українська* (Крекотень) 32); **Крест же паче сея небеси ся касает, // Сего носяй свѣтлѣе паче всѣх бывает** (*Українська* (Крекотень) 83); **Крест на облацех Ісусов сіяет, // Пресвѣтлый царскій дом ваш просвѣщает** (*Українська* (Крекотень) 216).

На хресті був розіп'ятий Спаситель, і хрест як зброя тортур і жахів почав асоціюватися зі стражданням і муками. «Хрест у християнстві став символом порятунку через муки і страждання. Хрест – це символ вищих сакральних цінностей, вищих поривань людської істоти. Хрест – це символ Христа» (Рубцов 73, 108–109): **Где крест его честный на нозѣ вкладають, // таковыи собѣ мученія чають** (*Українська* (Колосова) 77); **Памятайте ж пилно о небесном Хрыстѣ, // который за люди умирал на крестѣ** (*Українська* (Колосова) 75).

Обсяг змісту цього поняття надзвичайно широкий: «Під знаком святого хреста криється і наша перемога проти гріха, проти злого світу і диявола. Хрест – символ віри; символ надії; символ любови; символ перемоги; символ відкуплення; символ спасіння: хрест отворив нам двері неба» (Рудницький 578–579). Порівняймо в текстах: **Крест нам печать, вѣрным христіаном, // а нападеніє невѣрным поганом** (*Українська* (Колосова) 119); **Нынѣ праотцеве въ рай въведени, // и вражия силы крестом сокрушени** (*Українська* (Колосова) 107); **Знамениє твоє крест животворящий, // царем и народом, як солнцє, свѣтящий, // Оружиє на враги и наша ограда, // пред ним ищезаєт бѣсовская зрада** (*Українська* (Колосова) 108); **Крест бо похвала царем, // бѣсом же незносный ярем** (*Українська* (Колосова) 62).

Хрест був одним із композиційних елементів гербів багатьох шляхетських родин, його оспівували в геральдичних віршах. Зображення зіставлялося з його євангельськими тлумаченнями. Напр.: **Хрест - побіда над враги, хрест - похвала в небі. // Божий то хрест Хмельницький в своїм гербі маєт, // Лятво при Божім хресту і свой хрест двигає[т]. // Хрест Хмельницьких придаєт Хмельницьким гонору, // Которий стрілу собі маєт за подпору. // Віри бронь козак на дол хрест тут ограждаєт, // Которим Бог, тим і Богдан врага побѣждаєт. // Хрест в гербі, хрест при шаблі - знак звитязтва маєт** (*Українська* (Крекотень) 103).

Отже, у бароковій поезії ***хрест*** – це печать (=знак), знаряддя ураження ворожих сил, бісівської зради, сонце, що світить народам, знамення, дороговказ, похвала царям і ярмо для бісів.

Двері є символом одного з етапів на шляху до безсмертя, символом спасіння, відкритості, прощення всіх обра́з. Порівняймо в Біблії: «І знову промовив Ісус: «Поправді, поправді кажу вам, що Я – двері вівцям. Я – двері: коли через Мене хто ввійде, спасеться, і той ввійде та вийде, і пасовисько знайде» (Ів. 10:7–9); «Я перед тобою піду й повирівнюю висунене, двері мідяні зламаю і порозбиваю залізні засуви. ...щоб відчинити двері перед тобою, а брами не будуть замикані» (Іс. 45:2) і в поезії: **Єжели крата двери суть з окнами, Христос - двер, окна пробито гвоздами** (*Українська* (Крекотень) 75); **Где же в дом Божій, в небесныє врата, // Храм духа свята и двер овцам взята** (*Українська* (Крекотень) 88); **О пастыру вшак** (...), **же єсть двери, // В тых над надѣю** (*Українська* (Колосова) 97).

Ворота – символ входу до раю; місце, через яке проходить сонце, щастя, радість, початок шляху, де чекає радість; вхід на небеса. Наприклад: **Слонце пред дверми, в тму смерти заходить, // Кгды пред пастырем, по пастыру рачій, // Котрый был дверми** (*Українська* (Крекотень) 77); **Господь не замедлить и прійдет воскорѣ, // отверзет вам славы царства єго двери** (*Українська* (Колосова) 136); **Христе-цару, ты рач сам къ мнѣ приступити, // Рач сам сердца моєго дверѣ отворити. // Закаменѣлость мою рач сам зепсовати, // Моцност каменій моих тяжких зкгрухотати** (*Українська*

(Крекотень) 152); **Дверь сердца моего** // **Сокруши каменну, // Положи в нас любовь // К тебѣ пламенну** (*Українська* (Крекотень) 320); **Радуйся зѣло, сионова дщери, // и отверзи свои прекрасныя двери** (*Українська* (Колосова) 89). Як бачимо, є двері серця, двері слави царства Божого, двері до Божої Матері.

Л. Андрієнко спостерегла, що: «Брами, ворота, двері, пороги стають тою умовною лінією-обрієм, на якому душа може відпочити, межею, котра розділяє божественний і земний простір» (Андрієнко 80). Порівняймо в досліджуваних текстах: **Тебѣ оставлен єст нищій, тебѣ и сирота, // о них старайся, они бо ти отворять небесныи ворота** (*Українська* (Колосова) 143); **И сынами божіими з милости свои учиняєт, // И дверѣ до царства небесного нам отворяєт** (*Українська* (Колосова) 273); **Да мнѣ до пресвѣтлого неба отвориш дверѣ** (*Українська* (Колосова) 246).

Окрім зазначеного, в українській поезії доби Бароко двері набули символічного значення фізичного захисту, надійної охорони від зловорожих сил: **Дверми до них татаре прійти не могоша, // бо непроходиму двер - дѣву - обрѣтоша** (**дѣва - ікона Ілінської Чернігівської**. – І. Г.) (Франко 147).

Дзеркало – символ Діви Марії, символ її цноти. «У релігійному мистецтві дзеркало – "Speculum sine macula" (лат. *«чисте дзеркало»*) – належить Діві Марії» (Холл 244). Дивлячись у ці дзеркала, читач краще бачив свої слабкості, свої гріхи, від яких він повинен був звільнитися: **Умѣй зерцало чистоты ховати, // ей пристойную почесть выражати** (*Українська* (Крекотень) 161); **В зверцало покоры Христовы смотрѣте, // а на доброть его нынѣ вспомянѣте** (*Українська* (Колосова) 112).

Дзеркало фігурує також як предмет для порівняння. Воно випромінює світло. Дзеркало символізує зв'язок земного людського існування з вічним, нетлінним. Це значення підкреслюється і формою дзеркала – колом – давнім символом вічності. Дзеркало має здатність віддаляти близьке й наближати далеке. Порівняймо: **Даже зрю въ них** (**пресвятих ранах**. – І. Г.), **яко въ зерцале, // Безмѣрную дивную возкую любов твою** (*Українська* (Колосова) 304); **Яко же во зерцалѣ, отца будем мѣти // В сынѣ, токмо его нам подобаєт чтити** (*Українська* (Крекотень) 26).

2. Розгляд лексем на позначення істот з символічним значенням розпочнімо з образу птаха. Його ***крила*** символізують прагнення, бажання волі; образ птаха сприймається як символ польоту, натхнення. На виникнення цього образу-символу вплинуло давньослов'янське бачення душі у вигляді птаха. Джерелом такого бачення, по-перше, могли бути первісні вірування людини; по-друге, Біблія: «Душа наша, як птах, урятувалась із сільця птахоловові, – сільце розірвалось, а ми врятувались!» (Пс. 124:7). Ось як використовують цей символ поети бароко: **На его же душею крилѣ возложихся** (*Українська* (Крекотень) 38); **Вѣра и добродѣтель суть то двое крыла, на двоих тѣх вся висить спасенія сила** (*Українська*

(Крекотень) 35); **И под крилома ласки твоеи навѣки почивати, А дивнои радости, ненасытимои сладости** (*Українська* (Колосова) 238). Україна уявлялася птахою, яка «**еще крил не простерла**» (*Українська* (Крекотень) 113).

Агентами порівнянь виступають назви птахів із символічним значенням. Наприклад:

Кокош /квочка/ – **Ісус воскресшій, кгды, як птенца кокош // Збирает, котрых розгнал страшный рокош, // давши кокошій плод первый знак встання, // З скорупы где, як з гробу, жизни дання** (*Українська* (Крекотень) 76). Кокош /квочка/ – символ прекрасних материнських якостей, ніжної і турботливої вдачі, розсудливої та мудрої виховательки. На особливі риси характеру квочки як ніжної і турботливої матері із курчатами вказує сам Спаситель: «Скільки разів Я хотів зібрати діти твої, як та квочка збирає під крила курчаток своїх, – та ви не захотіли!» (Мт. 23:37).

Вовк завжди вважався сміливим, підступним і небезпечним звіром. Узагальнення в образі вовка жорстокості й ненажерливості спостерігаємо в Біблії, де з вовками як небезпечними для людей тваринами порівнюють лжепророків, неправедних правителів і суддів: «Вороги приготували пастку для стіп моїх, …викопали вовчу яму для мене…» (Пс. 57:7); «Оце посилаю Я вас (апостолів. – І. Г.), як овець між вовки» (Мт. 10:16). Характеризуючи 12 племен ізраїлевих, Мойсей говорить про племена Вениямина: «Вениямин – хижий вовк: вранці їсть він ловитву, а на вечір розділює здобич» (Іс. 27). В Євангелії від св. Матвія вовк – символ лицемірства та брехні. Св. Матвій передає слова Ісуса Христа: «Стережіться фальшивих пророків, що приходять до вас ув одежі овечій, всередині – хижі вовки» (Мт. 7:15). Порівняймо в поезії: **Научил нас господь таких вълков знати, именем таким их достоить называти** (*Українська* (Колосова) 71); **Ото чистая панна жалостне рыдает: // Иж еи агньца волки срокгіи порвали** (*Українська* (Крекотень) 151).

«Середньовіччя перетворило образ вовка в символ зла через його жорстокість, хитрість, ненажерливість, а також – більш спеціально – у символ єресі» (Холл 138). Наприклад: **Любезный народе христианских полков, // писмо оглашает в вас живущих волков, // Кламливое вѣры еретицких дѣтей** (*Українська* (Колосова) 102); **Яких много съпостат, яких хищных волков, // бѣсовских наважденій, еретических полков** (*Українська* (Колосова) 62); **И отгоняй еретиков полки умовредныя, // пріидоша бо въ мир волки нещадныя** (*Українська* (Колосова) 61).

Уперше в українській літературі троп «полк», що вживався вже як метафора в історичних та пророчих книгах Старого Заповіту, поєднує з символом ***«вовки»*** Герасим Смотрицький (Колосова 42): **Крѣпко побѣждал различных съпостат полки и разгонял с короны драпѣжныа волки** (*Українська* (Колосова) 61).

В. Колосова зазначає, що після Герасима Смотрицького цей злитий звучний троп «полки – волки» у супроводі найрізноманітніших негативних епітетів надовго увійшов в українську книжну поезію і служив для викривання ворогів народу, носіїв соціального зла. Символ *вовк* був уособленням єретиків, що розтягують стадо православних християн (Колосова 43): **Же въ малом почтѣ своих турским многим полком // Менжне спирал, поганским розѣдлым волком** (*Українська* (Колосова) 325); **Познайте розумно пастыри и волки и не лучитеся в невѣрныя полки** (*Українська* (Колосова) 75); **Побѣди, владыко, дѣмонская полки // и погуби от нас зловидныя волки** (*Українська* (Колосова) 110).

Лексема ***ягня*** вживається в образному значенні «покірна, лагідна, сумирна людина». Розвиткові символічного вживання семеми сприяло паралельне існування біблійного образу агнця як уособлення терпіння. Та це не єдине значення. Основні компоненти символічного значення агнця – це «покора», «сумирність», «незлостивість», «терпіння», «лагідність», «глупота» (Кононенко 157). Походження символу агнца (ягняти) знаходимо в Книзі Єноха. Х. Керлот вважає, що ягня означає «чистоту, сумирність, невинність, а також неблагоугодне жертвоприношення» (Керлот 70). Приклад у поетичних контекстах: **Моляся къ отцу о твоих убийцах, офѣруеш себе о словесных овцах // Въ едино стадо сих совокупити, // и от тмы къ свѣту всѣх повыводити** (*Українська* (Колосова) 91); **Христу работай, иже своя овца знает, // На паствах пасый своей славы упытает** (*Українська* (Колосова) 184); агнець – **Агньца Христа, яко агньци, незлобиве наслѣдуйте** (*Українська* (Колосова) 144); **Но родивий ся, яко агнець, в стайнѣ, як агнець, внийди в сердце мое тайнѣ** (*Українська* (Крекотень) 31). Агнець Божий – це Ісус Христос, який своєю кров'ю змив людські гріхи. Взагалі агнець – це символ покори, терпіння, незлостивості (Кононенко 157).

Будучи самим агнцем Божим, Ісус Христос водночас був пастухом у агнців-християн. ***Пастух*** – символ Христа як пастиря християн (овець), заснований на притчах Луки і Іоанна, а також на Псалмі 23, Ісаї, Езекілі. Посох – атрибут Христа-пастиря: **Нас покидаеш… // Малое стадце свое, немощных овечок своих, // Посредѣ гнѣвливых и ненависных врагов твоих, Яко посредѣ львов драпежливых, // Который кров пророцкую проливали, // И тебе, сладкій наш учителю, преслѣдовали** (*Українська* (Колосова) 280–281); **Не дасть, вѣрте, духовным голодом нам тлѣти, // Выдасть зъ скрини небесных таемниць, зъ спижарни // Духовнои, пастыра стаду до овчарни, // Выпустить нам феникса зъ арки свое певнѣ, // Дасть лебедя** (*Українська* (Колосова) 173).

3. Особлива роль у поезії бароко належала символові ***саду*** і пов'язаному з ним символові ***виноградної лози***. Виноград як символ народився ще за часів культу Діоніса, пізніше набув християнського змісту. У Старому Заповіті виноград/виноградник сприймався як символ Ізраїлю –

землі обітованої: «Бо виноградник Господа Саваота, то Ізраїлів дім» (Пс. 80:16); «А Я ж посадив був тебе виноградом добірним, увесь він – насіння правдиве!» (Єр. 2:21). З виноградною лозою ототожнював себе Ісус Христос: «Виноградина Я, ви – галуззя: Я правдива Виноградина, а Отець Мій – Виноградар. Перебувайте в Мені, а Я в вас! Як та вітка не може вродити плоду сама з себе, коли не позостанеться на виноградині, так і ви, як в Мені перебувати не будете. Я – Виноградина, ви – галуззя!» (Ів. 15:1–5). Дмитро Туптало, наприклад, так розвивав цей образ у формі перифраз у своїх віршах:

Вянет <u>лоза</u>: се лозу к столпу привязаша,
егда во вертоградѣ дѣлаты начаша
Рабы злыи; добрыи рабы винограда
К сердцу привяжут божественна сада (*Українська* (Крекотень) 289);

К древу вяжут <u>лозу винограда</u>,
Инако <u>лозу божественна сада</u> -
К столпу каменну лютѣ привязаша,
Плоть, яко грозд здрѣлу, нещадно рѣзаша (*Українська* (Крекотень) 308).

Життя лози схоже на людське. У відомій оповіді про робітників на винограднику, що її розповів Ісус Христос своїм учням, господар виноградника уподібнюється до господаря Царства Небесного, а сам виноградник є втіленням того шансу, який Бог надає людям під час їх земного життя. Виноградна лоза виступає при цьому засобом удосконалення людини, предметом застосування її чистих намірів, об'єктом святості. Лоза – це синонім життя на землі. Порівняймо в Лазаря Барановича: **Да будет тебѣ <u>лоза</u> плодовита, Всякая помощ з онои у свѣта!** (*Українська* (Крекотень) 347).

Цей символ привертав увагу багатьох учених. Дж. Холл дає таке тлумачення: «Виноград – символ крові Христа. Виноградна лоза – загальноприйнятий символ Христа і християнської віри, заснований на біблейській метафорі у притчі Христа про виноградну лозу. Виноградна лоза – символ євхаристії» (Холл 130); на думку Х. Керлота, «виноград символізує жертву, тому що з нього роблять вино і, зокрема, вино кольору крові» (Керлот 113). Порівняймо в українській бароковій поезії: **Лесным, як древом подпоры названый, // Кгды сам, як <u>лоза</u>, Ісус обрѣзаный** (*Українська* (Крекотень) 92); **К древу вяжут <u>лозу винограда</u>, // Инако <u>лозу божественна сада</u>** - **// К столпу каменну лютѣ привязаша, // Плоть, яко <u>грозд здрѣлу</u>, нещадно рѣзаша** (*Українська* (Крекотень) 308).

Символ виноградної лози пов'язаний із символом **саду** (**винограду/ вертограду**). Символічне сприйняття саду фіксуємо в Біблії у «Пісні над піснями», у Книзі пророка Ісаї, Євангелії від св. Івана. У літературі бароко символ саду набув надзвичайного семантичного розвитку. Л. Сазонова

дійшла висновку, що «значення символу саду встановлюється у конкретних зв'язках контексту. Переходячи з твору в твір, він утворює семантичні зчеплення: сад – церква, сад – Богородиця, сад – людська душа, святість, праведність людської поведінки, сад – страждання і милосердя, сад – плоди благочестя, доброчинності, мудрості і знання» (Сазонова «Идейно-эстетическое» 84). Сад називався ще «вертоградом» – словом, добре знайомим тогочасним читачам. Тому поети, називаючи свої твори «вертоградом» / «виноградом» або використовуючи цей образ, зверталися до уявлень, які вже сформувалися у читачів. Але це був «не просто і не тільки образ, – вважає В. Крекотень, – а ціла образна система: навколо центрального і сумарного образу саду обертається хмара часткових і похідних образів – коренів, дерев, літорослей, квітів, плодів, ароматів, смакових відчуттів, птахів, їхнього щебету у гіллі» (Крекотень 268). Порівняймо: **Вертоград Христов крестом ограждаем, // За чим Силвестров крест плотом быть знаем** (*Українська* (Крекотень) 81); **Смерть, як уж, в том ся младом крыет вертоградѣ - жій опасно, се ти гроб в сем предлежит садѣ** (*Українська* (Крекотень) 37); **Кто же Еву в том прелсти, змій ли вертоградскій? - Адскій!** (*Українська* (Крекотень) 267).

Сад доброчинності несумісний з гріхом: **Огнь грѣха в человѣка враг во вертоградѣ // Райском воверже, иже плода вкуси в садѣ. // Сей огнь Бог и человѣк егда угашает, // Во вертоградѣ потом тѣло изливает** (*Українська* (Крекотень) 288).

Сад постає як вертоград духовний, що приносить плоди добрих вчинків: **Во вертоградѣ Христос потом излияся: // Пот от крове Авеля на нем показася; // Но егда пот во каплех крове истѣкает, // Человѣка от скверны Христос измывает** (*Українська* (Крекотень) 288); **Преславная мовлен о божием граде, // Христу насажденый, о священый саде** (*Українська* (Колосова) 100).

Історію походження і функціонування в літературі символу ВЕРТОГРАДЪ детально дослідила Л. Сазонова («Жанр "вертоградів" у східнослов'янському літературному барокко"; "Идейно-эстетическое значение "мысленного сада" в русском барокко»). Дослідниця початок бароко в східнослов'янських літературах у XVII ст. пов'язує з появою творів, у заголовки яких уведено символічний образ «саду думок». За символом саду стояли центральні ідеї європейської християнської культури, універсальні і трансцендентні поняття. Тому наявність його в заголовку літературного твору не можна розглядати тільки як вказівку на флорілегій. Символіка ця була смисловою домінантою, навколо якої, як навколо осі, обертались ключові теми «вертоградів». Барокову традицію східнослов'янських вертоградів завершує «Сад божественних пісень» Григорія Сковороди.

У добу бароко на перше місце з-поміж усіх символічних значень лексеми *сад* висувається «сад чеснот». Дж. Холл вважає, що «образ самого

саду запозичений з Пісні пісень – “hortus conclusus” (лат. “замкнений сад”), сад став символом цноти Діви Марії. Ідея замкнутого простору, огородженого стіною чи огорожею (“hortus conclusus”), всередині якого повний достаток, була використана як символ непорочного зачаття. Більш узагальнено сад вказує на незайманість Діви Марії» (Холл 195). В українській бароковій поезії на позначення саду Діви Марії поети використовували лексему *огородок,* можливо, зразком послужила польська поезія, де теж були твори з подібною назвою. Порівняймо: **В ОГОРОДКУ сем крины и рожы збирает, // Тых же ку чести матцѣ своей удѣляет. // На цвѣтах в огородку святыи зостали, // Бо яко цвѣты в Церкви сами процвитали** (*Українська* (Крекотень) 245); **Именем тым Марія, ям рай, Дѣво правши. // Власне то огородок пред очи нам ставши. // Кгды в имени твоем рай Дух Святый насадил, // На честь онаго и ям сей труд мой спорядил, // Огородок Маріи имя ему давши** (*Українська* (Крекотень) 245); **По насажденном прешедшими лѣты, // Въпред огородку словесными цвѣты // Пречистой дѣвѣ, родителцѣ слова: // И вѣнца книга се уже готова** (*Українська* (Крекотень) 246).

Отже, письменники бароко поглибили символіку саду, і вона стала обов’язковим компонентом їхньої стилізації тексту. Філософічність і метафоричність контекстів цієї лексеми вплинула, гадаємо, на подальше формування образного світосприйняття українців.

Використання українськими бароковими поетами слів-символів на позначення рослин засвідчено тільки у складі порівнянь. Наприклад:

Рожа – **Бо тот квѣт (Христос. – І. Г.), яко рожа, зкравленний повстает** (*Українська* (Крекотень) 336); **Не достоя[й]ше ли ей злат вѣнец носити? // Достоя[й]ше, но понеж Христос есть червленна // Рожа, власною крові<ы>ю в страстех обагренна, // А при рожѣ обычнѣ терніе бывает, // Тѣм взял терн, да, як рожа, в терніи процвѣтает** (*Українська* (Крекотень) 294). Здавна троянда посідає важливе місце в системі християнської символіки: червоний колір означає кров мученика, він є символічним кольором мученицьких страждань християн. Водночас троянда – символ небесного блаженства, раю, краси (Холл 320).

Лілія /крин/ – **Квѣтнет радост на свѣтѣ, яко пресличний квѣт** (*Українська* (Крекотень) 338); **А вѣра с побожъностю, яко лелѣя, свѣтло процвитает** (*Українська* (Колосова) 228); **Человѣк во юности подобен ест крину, // его же увядает злачный образ выну** (*Українська* (Крекотень) 37). Українські барокові поети вживали обидві лексеми: і латинське за походженням слово *лілія* (лат. lilium), і церковнослов’янське *крин*. Лілія (церковнослов’ян. *крин*) з античних часів є символом чистоти завдяки своєму білому кольору. Частіше за будь-які інші квіти вона є квіткою Діви Марії. Наречена в «Пісні над піснями» (з якою ототожнюється Діва Марія) нарікається лілією: «Я – саронська троянда, я долинна лілея!», «Як лілея між тереном, так подруга моя поміж дівами!» (Пісн. 2:1,2). Красу лілії

розхвалює сам Господь і ставить її вище прекрасного одягу: «І про одяг чого ви клопочетесь? Погляньте на польові лілеї, як зростають вони, – не працюють, ані не прядуть. А Я вам кажу, що й сам Соломон у всій славі не вдягався отак, як одна з них. І коли польову ту траву, що сьогодні ось є, а взавтра до печі вкидається, Бог так зодягає, – скільки ж краще зодягне Він вас, маловірні!» (Мт. 6:28–30). У переносному значенні – це символ юності, краси, чистоти, цноти (Потапенко 80).

Младыхъ, аки селніє крыны, смерть взрываєт, // силныхъ, аки в Ливанѣ кедры, посѣкаєт (*Українська* (Крекотень) 37) (**селніє крыны** – так церковнослов'янською мовою зветься польова лілея. ***Кедр ліванський*** – могутнє, величне дерево, він уособлює чоловічу красу і силу. Так описує свого нареченого Суламіф: «Його вигляд – немов той Ливан, він юнак – як ті кедри!» (Пісн. 5:15));

Жалоснє той порваный, яко квѣток (українська форма лексеми цвѣтъ. – І. Г.), **отпал, // Уроду, роскош, гойность, оздобу - все отдал** (*Українська* (Колосова) 219); **Коса смертна, аки цвѣты, посѣкаєт // всякаго человѣка и в гроб вомѣтаєт** (*Українська* (Крекотень) 37);

Досвѣдчил и інфлянтчик того воиска силы, // Кгды их тыи рыцеры, якъ траву, косили (*Українська* (Колосова) 330); **Человѣк, яко трава; дніє єго, яко цвѣты** (*Українська* (Крекотень) 37).

Уявлення про людину як про траву, квітку беруть свій початок з Біблії: «Людина, що від жінки народжена, короткоденна і повна печалями: вона виходить, як квітка – й зів'яне, і втікає, мов тінь, – і не зостається…» (Йов. 14:1, 2); «Бо знає Він створення наше, пам'ятає, що ми – порох; чоловік – як трава, дні його, немов цвіт польовий – так цвіте він, та вітер перейде над ним – і немає його…» (Пс. 103:14–16); «Всяке тіло – трава, всяка ж слава – як цвіт польовий: трава засихає, а квітка зів'яне…» (Іс. 40:6–8) (див. також Пс. 90:5, 6; Іс. 51:12).

4. Часто вживаним у бароковій поезії було слово-символ ***сонце***. Лексема *сонце* входить до семантичного поля ***світло*** – символу краси, божественного світла, оновлення життя, правди, істини, добра, віри, духовності, радості, Ісуса Христа («Бог є світло, і немає в нім жодної темряви!» (1 Ів. 1:5.)). Наприклад: **И прикладным житєм свым як слонцє сіати** (*Українська* (Колосова) 223); **Лицє твоє над солнцє яснѣйшє, // И ризы свои надъ снѣг бѣлѣйшє** (*Українська* (Колосова) 286); **Праведнік, як лев, притча притачаєт, // Той же, як слонцє, истинна злицаєт** (*Українська* (Крекотень) 75).

Сонце – джерело світла, тепла, життєвої сили й енергії; божественне світло, що все із себе народжує і все собою освітлює.

«Культ сонця був поширений на Україні з найдавніших часів… В давній Русі сонце почиталося в постатях аж двох богів – Хорса і Дажбога… Цей культ дотримався аж до останніх часів, набравши помітного християнського забарвлення. І так, сонце уявлялося в нас як лице Боже,

промені якого освічують увесь світ» (Онацький 110). Подібні міркування про сонце як «лице Боже», «вид Божий» висловлює митрополит Іларіон: «В українській народній поезії звичайно вживається ще й тепер: сонце святе, сонце Боже, сонце праведне». Він же наводить приклад, коли до сонця звертаються наче до Бога: «І к сонечку промовляє: поможи, Боже, чоловіку!»; звідси сонце – «це око Боже, або вид Божий». Отож сонце сприймається як вияв Божої благостині (цит. за: Кононенко 83).

Сонце – джерело всякого життя: поки воно живе, живе все на світі. Справжня смерть приходить тільки із заходом сонця. Сонце – символ весни, радості, щастя, досконалості, найвищої справедливості.

У поезії бароко сонце часто виступає символом Христа, праведників, Божої Матері. Христос – сонце правди, істинне світло, вічне: «Я світло для світу. Хто йде вслід за Мною, не буде ходити у темряві той, але матиме світло життя» (Ів. 8:12), «І місто не має потреби ні в сонці, ні в місяці, щоб у ньому світили, – слава бо Божа його освітила» (Об. 21:23). Порівняймо: **Аки лучу солнца, // Оставил нам Алексѣй-цар, человѣк Божій, // Феодора, иже есть Дар Божій, дар гожый** (*Українська* (Крекотень) 224); **Во истинну ты хранитель, // Всему миру просвѣтитель, // Кресте честнѣйшій, // Найвыборнѣйшій, // Над солнце естесь яснѣйшій** (*Матеріали* 213); **Єго же свято лице, як солнце, сіяєò, // синостію желѣзна рука потемняет** (*Українська* (Крекотень) 313); **О премудрости свѣтлѣйшая, // Пресвятѣйшая и паче солнца пречестнѣйшая!** (*Українська* (Колосова) 290).

Безпосередньо пов'язана зі словом-символом *сонце* лексема ***свічка,*** що виступала агентом порівнянь. Наприклад: **С котрого уст, якъ свѣча, наука походить // и, якъ зоря, котрая нѣкгды не заходить** (*Українська* (Крекотень) 190); **Як слонце, яко луна совершеннà // Престол его был, як свѣща вожженна** (*Українська* (Крекотень) 85). Свічка – символ вогню, сонця, життя, долі, духовної енергії, чистоти серця, тепла, любові до Бога, добровільної жертви. Свічка символізує тепло і полум'я любові людини до Господа, Матері Божої. Свіча вважається традиційним символом Матері Божої (Потапенко 110).

Висновки й перспективи дослідження. Отже, образи-символи українського бароко мають глибоке філософсько-біблійне коріння. Проте символи постають на певному національному й історичному ґрунті, передбачають спільність досвіду письменника й читача. І безсумнівно, що для сучасників поетів Бароко, які добре знали Біблію і її образну систему, біблійні та художні символи важили більше, ніж для нас, людей початку XXI століття, а тому більш значущою була їх художньо-естетична вартість. Але вони є вартісними компонентами мовної картини світу українця не лише XVI–XVII ст., а й нашого історичного шляху в літературі та мові. У цьому аспекті буде перспективним простежити тяглість використання у поетичних текстах пізнішої доби проаналізованих символів із

зафіксованими значеннями, встановити переосмислення та появу їхніх нових значень.

Список використаних джерел

Матеріяли до історії української пісні і вірші. Тексти й замітки. Видає Михайло Возняк. Т. IX, ч. 1. Львів, 1913.

Українська поезія: Кінець XVI – початок XVII ст., упор. В. П. Колосова, В. І. Крекотень. Київ: Наукова думка, 1978.

Українська поезія: Середина XVII ст., упор. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. Київ: Наукова думка, 1992.

Франко, Іван. *Карпато-руське письменство XVII–XVIII вв.* Львів, 1900.

Sources

Materiialy do istorii ukrainskoi pisni i virshi. Teksty y zamitky. Vydaie Mykhailo Vozniak. , Vol. IX, part. 1. Lviv, 1913.

Ukrainska poeziia: Kinets XVI – pochatok XVII st., edited by V. P. Kolosova, V. I. Krekoten. Kyiv: Naukova dumka, 1978.

Ukrainska poeziia: Seredyna XVII st., edited by V. I. Krekoten, M. M. Sulyma. Kyiv: Naukova dumka, 1992.

Franko, Ivan. *Karpato-ruske pysmenstvo XVII–XVIII vv.* Lviv, 1900.

Список використаної літератури

Андрієнко, Лілія. *Генеза та особливості структури поетичної метафори бароко.* Дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1997.

Біблія або Книги Святого письма Старого й Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. Москва, 1988.

Варюхина, Елена. *Смысловая структура символов растений в польской поэзии.* Автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.02.01. Санкт-Петербург, 1997.

Керлот, Хуан. *Словарь символов*. Москва: REFL-book, 1994.

Козловська, Лариса. «У камені та в слові (про стиль барокко)». *Культура слова*, 1990, вип. 39, с. 21–26.

Колосова, Валентина. «Герасим Смотрицький і Козма Пресвітер (до питання про українсько-болгарські літературні зв'язки)». *Українська література XIV–XVIII ст. та інші слов'янські літератури*. Київ: Наукова думка, 1984, с. 39–47.

Кононенко, Віталій. *Символи української мови*. Івано-Франківськ: Плай, 1996.

Крекотень, Владимир. «Тема науки в барочной украинской поэзии 30-х годов XVII века». *Барокко в славянских культурах*. Москва: Наука, 1982, с. 255–75.

Макаров, Анатолій. *Світло українського Бароко*. Київ: Мистецтво, 1994.

Онацький, Євген. «Культ і символіка сонця у віруваннях українського народу». *Збірник на пошану Зенона Кузелі*. Париж – Нью-Йорк, 1962, т. 169, с. 170–6.

Потапенко, Олександр, Дмитренко, Микола, та ін. *Словник символів*. Київ: Редакція часопису «Народознавство», 1997.

Развитие барокко и зарождение классицизма в России XVII – нач. XVIII века, под ред. А. Н. Робинсона. Москва: Наука, 1989.

Рубцов, Николай. *Символ в искусстве и жизни: философские размышления.* Москва: Наука, 1991.

Рудницький, Ярослав. «Семантика «хреста» й «хрищення»». *Збірник праць ювілейного конґресу до 1000-ліття хрищення Русі.* Мюнхен, 1988–1989, с. 577–86.

Сазонова, Лидия. «Идейно-эстетическое значение "мысленного сада" в русском барокко». *Развитие барокко и зарождение классицизма в России XVII – нач. XVIII века,* А. Н. Робинсона. Москва: Наука, 1989, с. 71–103.

Сазонова, Лідія. «Жанр «вертоградів» у східнослов'янському літературному барокко». *Українське літературне барокко*. Київ: Наукова думка, 1987, с. 76–108.

Степовик, Дмитро. «Система тропів в українському барокко». *Українське барокко та європейський контекст*. Київ: Наукова думка, 1991, с. 183–195.

Холл, Джеймс. *Словарь сюжетов и символов в искусстве*. Перевод с англ. Александра Майкапара. Москва: Крон-пресс, 1999.

Чижевський, Дмитро. *Українське літературне бароко*: вибрані праці з давньої літератури. Київ: Обереги, 2003.

Шевчук, Валерій. *Муза Роксоланська: Українська література XVI – XVIII століть*. В 2 кн. Київ: Либідь, 2004–2005.

Юнг, Карл Гюстав, та ін. *Человек и его символы,* под общ. редакцией С. Н. Сиренко. Москва: Серебряные нити, 1998.

References

Andriienko, Liliia. *Heneza ta osoblyvosti struktury poetychnoi metafory baroko.* PhD Thesis. Kyiv, 1997.

Bibliia abo Knyhy Sviatoho pysma Staroho y Novoho Zapovitu. Iz movy davnoievreiskoi ta hretskoi na ukrainsku nanovo perekladena. Moskva, 1988.

Varjuhina, Elena. *Smyslovaja struktura simvolov rastenij v pol'skoj pojezii*. PhD Thesis Abstract. Sankt-Peterburg, 1997.

Cirlot, Juan. *Slovar' simvolov*. Moskva: REFL-book, 1994.

Kozlovska, Larysa. "U kameni ta v slovi (pro styl barokko)". *Kultura slova*, 1990, iss. 39, pp. 21–6.

Kolosova, Valentyna. "Herasym Smotrytskyi i Kozma Presviter (do pytannia pro ukrainsko-bolharski literaturni zviazky)". *Ukrainska literatura XIV–XVIII st. ta inshi slovianski literatury.* Kyiv: Naukova dumka, 1984, pp. 39–47.

Kononenko, Vitalii. *Symvoly ukrainskoi movy*. Ivano-Frankivsk: Plai, 1996.

Krekoten', Vladimir. "Tema nauki v barochnoj ukrainskoj pojezii 30-h godov XVII veka". *Barokko v slavjanskih kul'turah*. Moskva: Nauka, 1982, pp. 255–275.

Makarov, Anatolii. *Svitlo ukrainskoho Baroko.* Kyiv: Mystetstvo, 1994.

Onatskyi, Yevhen. "Kult i symvolika sontsia u viruvanniakh ukrainskoho narodu". *Zbirnyk na poshanu Zenona Kuzeli*. Paryzh – Niu-York, 1962, vol. 169, pp. 170–6.

Potapenko, Oleksandr, Dmytrenko, Mykola, and al. *Slovnyk symvoliv*. Kyiv: Redaktsiia chasopysu "Narodoznavstvo", 1997.

Razvitie barokko i zarozhdenie klassicizma v Rossii. XVII – nach. XVIII veka, edited by A. N. Robinson. Moskva: Nauka, 1989.

Rubcov, Nikolaj. *Simvol v iskusstve i zhizni: filosofskie razmyshlenija*. Moskva: Nauka, 1991.

Rudnytskyi, Yaroslav. "Semantyka "khresta" y "khryshchennia". *Zbirnyk prats yuvileinoho kongresu do 1000-littia khryshchennia Rusi.* Miunkhen, 1988–1989, s. 577–586.

Sazonova, Lidija. "Idejno-jesteticheskoe znachenie "myslennogo sada" v russkom barokko"". *Razvitie barokko i zarozhdenie klassicizma v Rossii XVII – nach. XVIII veka, edited by A. N. Robinson.* Moskva: Nauka, 1989, pp. 71–103.

Sazonova, Lidiia. "Zhanr "vertohradi" u skhidnoslovianskomu literaturnomu barokko". *Ukrainske literaturne barokko*. Kyiv: Naukova dumka, 1987, s. 76–108.

Stepovyk, Dmytro. "Systema tropiv v ukrainskomu barokko". *Ukrainske barokko ta yevropeiskyi kontekst*. Kyiv: Naukova dumka, 1991, s. 183–195.

Hall, Jame. *Dictionary of subjects and symbols in art.* Translated by Aleksandr Majkapar. Moskva: Kron-press, 1999.

Chyzhevskyi, Dmytro. *Ukrainske literaturne baroko: vybrani pratsi z davnoi literatury*. Kyiv: Oberehy, 2003.

Shevchuk, Valerii. *Muza Roksolanska*: *Ukrainska literatura XVI – XVIII stolit*. 2 Books. Kyiv: Lybid, 2004–2005.

Jung, Carl Gustav, and all. *Chelovek y eho symvoly*, edited by S. N. Syrenko. Moskva: Serebrianye nyty, 1998.

Стаття надійшла до редколегії 03.11.2019